

pitanje slobode

čarls tejlor

Možemo li onda da zaključimo kako Hegelova ontologija nije više živa opcija zato što nas je moderna civilizacija potpuno preobrazila u samoodredbene subjekte koji se prema prirodi i društvenom životu postavljaju kao prema objektima? Ne baš sasvim. To objašnjenje je odveć jednostavno zato što mi ustvari nismo potpuno preobraženi. Iz doba romantizma preostala je izvesna mučnina u pogledu modernog identiteta.

1. Kraj hegeljanstva

U prethodnim odeljcima pokušao sam da ilustrujem dvojno tvrđenje da je Hegelova ontologija gotovo neverovatna, dok je njegova filozofija vrlo relevantna za naše doba. Pokušao sam da to pokažem ispitivanjem Hegelove političke filozofije u odnosu prema nekim temeljnim pitanjima dašnjice.

U ovom, trećem odeljku želeo bih da pobliže istražim kako je do tog došlo. Koja su to zbijanja u modernoj civilizaciji oduzela Hegelovu sintezi svaku uverljivost. I kako to da su, u isti mah, pitanja koja je postavljao, i način na koji ih je postavljao, ostali relevantni? U nastojanju da odgovorimo na ova pitanja razmotrićemo neke od preobražaja koje je pretrpela središnja težnja Hegelovog vremena, naime težnja da se udruže korenita autonomija i ekspresivno ispunjenje. A to će nas, naravno, dovesti do glavnog pitanja o prirodi slobode.

Odgovor na prvo pitanje — zašto je Hegelova sinteza danas neuverljiva — može se učiniti lakim. Možemo smatrati da je razvoj modernog industrijskog, tehnološkog, racionalizovanog društva, o kojem smo govorili u 2. I, utvrdiši prosvetiteljsku ideju čoveka, uništilo sve ekspresivističke vizije čoveka u zajednici s prirodom, i sve vizije prirode kao izraza Duha, koje je doba romantizma obilato proizvodilo. Hegelova vizija, premda je njena forma racionalnija i uvid prodorniji, potonula je sa ostalima.

Sagledan iz ovog ugla, romantizam može izgledati kao kriza koja je nastupila s radnjem modernog industrijskog društva i koja je išla ukorak sa dubokim socijalnim nemirom tega prelaska, utičući na njega i trpeći njegov uticaj. Ta je kriza, kao i društveni nemir, prevladana kada je uspostavljeno novo društvo. Romantizam je bio apsorbovan na taj način što se učauroio u privatnom životu, i time odredio svoje mesto u novom društvu. Uporedno sa ovom društvenom apsorpcijom odigrala se i intelektualna. U drugoj polovini devetnaestog veka, naučeni pogled na svet uključuje u sebe mnoge uvide ekspresivističke i romantične misli, odbacujući pritom filozofske kategorije u koje su oni prvobitno bili položeni.

Organističke koncepcije uticale su na biologiju koja je još jednom dobila mehanističko usmerenje. One su takođe stajale u osnovi sociologije Ogista Konta koji je, međutim, isključio iz nauke kategorije izraza i krajnjeg uzroka. Sa Darvinom su razvojne koncepcije postale središnji deo kanona ortodoksne nauke. A sam Freud je ukazao na to da su neke od njegovih ključnih pojmove anticipirali romantičarski pisci.

Dakle, u izvesnom smislu, civilizacija koja se razvila u Evropi u drugoj polovini devetnaestog veka težila je da osigura prosvetiteljsku koncepciju čoveka, sa njenim postepenim preobražavanjem prirode, kolektivnim strukturama i najuglednijim intelektualnim postignućem, naukom. Time se izvesno može delimično objasniti zbog čega je Hegelova sinteza pala u zasenak sredinom prošlog veka. Ona je, naime, pokušala da očuva potpunost ekspresivističke struje na više subordinarnih načina. Strukturu hegelovske države trebalo je razumevati i vrednovati po onome što je izražavala i otelovljivala, po Ideji, a ne po njenim posledicama ili postignućima. Racionalnost hegelovske države bila je nešto sasvim drugo od racionalizacije birokratske strukture. Moderna mešavina privatnog romantizma i javnog utilitarizma pre je razulareno gradansko društvo, društvo koje je postalo »gomila«. Kontinuirano

preobražavanje industrijskog društva, izazvano dinamikom proizvodne efikasnosti i traganjem za višim individualnim životnim standartom, nagrizalo je diferencijacije koje su imale suštinski značaj za Hegelovu državu i uzdizalo pojedinca sve labavije vezanog za partikularna grupisanja. Upravo kada je potcenio ovu dinamiku, Hegel je napravio najozbiljniju grešku u svojoj karakterizaciji nastupajućeg vremena.

No, ova greška — ako je greška prava reč — direktno je povezana sa njegovom ontologijom. Hegel je mislio da će sile raspadanja i homogenizacije građanskog društva biti obuzdane zato što će se ljudi najzad prepoznati u strukturama koje otelovljuju Ideju. Oni će otkriti novu *Sittlichkeit* i identifikovati se sa širim oblicima života. Neprekidno jačanje ovih sila moglo bi značiti samo postepeno razblažavanje ove vizije koja, sa rastom društva, mora postajati sve nerealnija i neverovatnija. Da je Hegel bio u pravu, ljudi bi se prepoznavali u strukturama racionalne države i industrijsko društvo bi krenulo sasvim drugim putem.

Uporedno sa razvojem modernog društva, koji napušta granice Hegelove države, teče razvoj moderne nauke. Empirijske nauke bile su zamišljene kao sadržane u »apsolutnoj« nauci. Odnosno, trebalo je da rezultati empirijskih nauka otkriju strukturu Pojma, sa onim stepenom približnosti i netačnosti koji je primeren razini date realnosti. Ali nauke su već u Hegelovo vreme raskinule okove sinteze koju im je nametnuo njegov komentar, i premda uvek postoji teorijska mogućnost da se sintetizujući komentar započne iznova sa svakim novim značajnim otkrićem, razvoj nauka je čitav projekt filozofije prirode učinio izlišnim i obmanjivim. U polju naučnog znanja, koje se ne prestano uvećava i usložnjava, traganje za osnovnom smisaostrurom mora izgledati proizvoljno.

Možemo li onda da zaključimo kako Hegelova ontologija nije više živa opcija zato što nas je moderna civilizacija potpuno preobrazila u samoodredbene subjekte koji se prema prirodi i društvenom životu postavljaju kao prema objektima? Ne baš sasvim. To objašnjenje je odveć jednostavno zato što mi ustvari nismo potpuno preobraženi. Iz doba romantizma preostala je izvesna mučnina u pogledu modernog identiteta. Izvesno je da mnogi naši savremenici misle o sebi pre svega kao o pojedincima sa određenim *de facto* željama i ciljevima, a o svom društvu kao o zajedničkom poduhvatu koji obuhvata proizvodnju, razmenu, i, u idealnom slučaju, uzajamno pomaganje, i koji treba da ispunja njihove želje u tim oblastima; stoga su značajne vrline društva racionalna organizacija, ostvarenje pravednosti u raspodeli i obezbedivanje individualne nezavisnosti.

No, u isto vreme, mnoge — često te iste ljudi — potresa osećanje duboke neadekvatnosti modernog društva, osećanje koje je ukorenjeno u romantičnom protestu. Od kraja osamnaestog veka neprestano naviru pritužbe na modernu civilizaciju kao filistarsku, bojažljivo egoističku, kao civilizaciju koja proizvodi mediokritetstvo i konformizam; koja guši originalnost, slobodno izražavanje, sve herojske vrline; koja je posvećena »bednim užicima« (*erbarmliches Behagen*).¹ Ovakvi prigovori, ili u najmanju ruku nagoveštaji dolazili su od najboljih i najumnijih duhova, i to u širokom rasponu, od vrlo umerenih i konstruktivnih kritičara kakvi su de Tokvil i Dž. S. Mil, do najgnevnejnjih izopštenika kakvi su Niće i Sorel, da i ne govorimo o mnoštvu pisaca i likovnih umetnika

ka koji su se suprotstavljali »buržujskoj« civilizaciji.

Ovi kritičari su na različite načine napadali moderno društvo: po njima je to mrтvo društvo, koje guši ekspresivno ispunjenje pomoću konformizma ili sveprožimnih zahteva za korisnošću; ono proizvodi svet u kojem svaki čin, objekt, institucija ima neku upotrebu, ali ne pokazuje šta su ljudi ili šta bi mogli da budu. Ta opoziciona struja izvire iz ekspresivizma poznog osamnaestog veka, a njeni postojani snaga pokazuju koliko moderni identitetu nedostaje čvrsta osnova.

Možemo pomisliti kako ovo strujanje dotiče samo manjinu intelektualaca i umetnika, dok većinu »običnih« ljudi ostavlja ravnodušnima. Ali široki odjek ovakve kritike pokazuje se, ako ni u čem drugom, u periodičnim izbijanjima nemira koji su potresali industrijsku civilizaciju. Duboko ekspresivističko nezadovoljstvo do prinelo je uspehu fašizma, a na njemu se osniva i pobuha mladih protiv »sistema« u savremenim zapadnim zemljama.

Stoga ne možemo jednostavno objasniti poticanje Hegelove ontologije pobedničkim ustanovljenjem modernog identiteta koji je proteroao u prošlost romantični protest. Ništa slično nije se dogodilo. Pre se postavlja pitanje zborog čega neprekidno bujanje romantičnog ili ekspresivističkog protesta ne može više da nade svoj filozofski izraz u Hegelovoj viziji.

Deo odgovora na to pitanje leži u činjenici da se radi o protestu. U Hegelovoj viziji svet je izmiren s Duhom, dok je romantični duh svestan da je suprotstavljen modernom društву: to je žal za prošlost, čežnja za još neispunjrenom nadom, ili odlučnost da se ostvari izuzetna budućnost, koja ne bi bila zasnovana na prošlosti — ali to izvesno nije opažanje racionalnosti realnog. Aako su se krajem devetnaestog veka oni koji su čeznuli za izraženijim ispunjenjem osećali otudjenima od toka moderne istorije, njihovi današnji sledbenici imaju još mnogo više razloga za takva osećanja. Pre 1914. filistarско društvo nudilo je barem postojanost čvrsto ustanovljenog poretku kojem je bilo suđeno da sve potpunije sagledava svoju ograničenu, žaljenja dostojnu i neherojsku formu dobra. Ali, od tog vremena, promene u životnim okolnostima čak su i to dovele u pitanje, a da pri tom nisu izvele zapadnu civilizaciju na bolji put ekspresivnog ispunjenja. Pomno traganje za »bednim užicima« češće su prekidale orgije groteskne nečovečnosti nego koraci ka novoj i višoj kulturi. A usled neke okrutne ironije, sam romantični protest bio je delimično odgovoran za ove jezovite meduigre. Razne njegove teme skrenule su u službu fašizma, staljinizma, da i ne govorimo o današnjim egzekutorima koji ubijaju na svoju ruku, ne praveći razliku među žrtvama.

Stoga savremenik lako može doći u iskušenje da sagleda istoriju kao »kasapski panj... na kojem bivaju žrtvovane sudbine naroda, mudrost država i vrlina pojedinaca.* Ali možda neće lako razumeti kako Hegel, nakon što je napisao ovu rečenicu, i dalje mogao videti istoriju kao ostvarenje uma i slobode. Od tog vremena razdvaja nas upravo jedno ondašnje opšte osećanje, naime, da su strahote i more istorije, furije uništenja i okrutnosti, zagonetne kako izvršioci tako i žrtvi, ostale iz čovečanstva. To osećanje, koje je Hegel izrazio u svojoj filozofiji — premda se izgleda njegov lični sud povremeno kolebao — gotovo je nemoguće obnoviti: to ne polazi za rukom čak ni najvećim optimistima među našim savremenicima.

Stoga naslednik romantičara mora osećati otuđenje bilo kao član samouverenog modernog društva koje se razvija, bilo kao svedok raspadanja toga društva. On ne može da vidi istoriju kao odmotavanje Duha. A u isto vreme, ne može više da vidi ni prirodu kao emanaciju Duha. Uspostavljanje sve veće kontrole nad prirodom pomoći moderne tehnologije, kao i neprekidno širenje granica nauke, odagnali su onu viziju sveta koja je predstavljala vrhunac ekspresivističke struje s kraja osamnaestog veka — viziju sveta kao ispoljavanja duhovnih moći ili božanskog načela. Taj ekspresivni panteizam, »spinocizam« *Sturm und Drang*-a koji je mamio Lesinga, koji nikako nije uspeo da pridobije Herdera i koji je predstavljao zajedničku svojinu Getea i romantičara, izgubio je status žive opcije čim se moderna civilizacija učvrstila. A Hegelova sinteza sagradena je upravo na njemu. Kao što sam pokušao da pokažem, njen cilj bio je udruživanje ove vizije prirode, kao izraza Duha, sa pozivom čoveka da ponovo otkrije izražajno jedinstvo s prirodom, kao i sa težnjom ka racionalnoj autonomiji. Ovu sintezu trebalo je da ostvari Duh, ontološka osnova sveta u racionalnoj nužnosti. On jemči da čovek može stu-

piti u jedinstvo sa celinom a da pri tom ne izgubi svoju racionalnu slobodu. Ali ako ova vizija izražajnog panteizma bledi, ako težnja ka jedinstvu sa »Svemirom Prirode« gubi smisao, tada iščezava sam temelj apsolutne ideje, zajedno sa Geteovim *Urphénomene*, Novalisovim »magijskim idealizmom« i buntovnjim tvorevinama romantičara.

Hegelova sinteza danas ne uspeva da zadobije pristalice, ne samo zbog toga što delom počiva na ekspresivističkoj reakciji protiv modernog identiteta koji savremena civilizacija neprestano utvrđuje, već i zato što je sagradena na ranijoj i prevazidenoj formi te reakcije. Ona pripada opoziciji, a pri tom tvrdi kako nam pruža viziju pobedničkog uma; štaviše, ona pripada jednom stupnju te opozicije koji je po svoj prilici odživeo svoje.

2. Postavljanje čoveka u središte pažnje

Tako možemo da vidimo, barem u najgrubljim obrisima, zbog čega je Hegelova sređišnja teza mrtva. Ali zašto njegova filozofija i dalje ostaje veoma relevantna? To će nam postati jasnije ako pogledamo oblike romantični ekspresivističke opozicije koji su nasledili one iz Hegelovog vremena.

detetu koje se igra

milenko fržović

ZAPAŽANJE

Prva vest na tv
ima oblik
pesničkog teksta
i odgovora
na pitanje
u kakvoj vezi je
starogrčka klima
sa današnjicom
Pominjem dorske
jonske
i korintske
stubove
i kažem
da je dvadeseti
vek u kojem živimo
najsličniji vremenu
kada su rasli i izrasli
stupovi sa glavom
ukrašenom
kamenim
listovima akanta

SLIKA

Kad ugleda
tigra
u reci
krokodil
savije
svoju
krokodilsku
putanju
i vrati se
gladan
a tigar
pliva
mirno
sa svojim
zvezom
od kojeg
rečna masa
drhti

EROS SA ONOGA SVETA

Dolazim
da skočim
na tebe
kao planina
i da ti uguram
u pičku
celo
životinsko
carstvo

VELIKI RATNIK I KRAVA

*Veliki ratnik uvažava krv
i ne jede njeno meso
ne zato što to čine drugi
nego zato
što je svestan
da ga podupire od detinjstva
njeno mleko*

*Krava pase svež vazduh
i super travu
na slovenačkim planinama
i sred krša dalmatinskog
ili na sremskoj sitnoj uzbrdici
na primer*

*Krava je lepa i spora
ima sare po telu
nalik na kontinent
na karti ovog ili nekog drugog sveta*

Krava je svetlo koje muče

DUHOVITO

Glavni urednik Kulturnog centra mladih
kaže da smo katedrala i ja
najveće građevine u Novom Sadu
i dodaje

To je što se tiče vertikalne gradnje
a što misliš
koja je najveća horizontalna građevina
a ja kažem da je to
odlomak Dunava

A Šef likovne redakcije govori
da su moji akvareli tako jaki
da više nema smisla kačiti slike na zidove
nego zidove na slike

a ja mu objašnjavam šta mu je potrebno
da bi kupio moje akvarele

jedna trećina američkog državnog budžeta

U KANCELARIJI KULTURNOG CENTRA

Kad sam u toku čitanja
svoje pesme
pomenuo svedoka radanja kosmosa
i kažiprostom desne ruke
pokazao na sebe
slušaoci u malom broju
u kancelariji Kulturnog centra
primili su to na različite načine
neko je čutao
i možda htio nešto da mi prigovori
a bilo je i dečje iznenadenosti

Ako povratak ka jedinstvu sa velikom strujom života više ne uživa poverenje, čak ni kada se udruži sa spiralnom vizijom istorije u kojoj ponovo uspostavljeno jedinstvo obuhvata subjektivnu slobodu, ako je istorijsko iskustvo opredmećivanja i preobražavanja prirode u teoriji i praksi odveć moćno da bi ekspresivistička struja opozicije prema modernoj civilizaciji mogla u njemu preživeti kao sabesednik, tada ona mora da postavi čoveka u središte svoje pažnje. Ono što je »stešnjeno, skučeno, ograničeno« u modernom društvu, sapeto modernim konformizmom, obeleženo velikom mašinerijom Korisnosti, potisnuto »sistom«, jeste upravo ljudska priroda, ili tačnije čovekova stvaralačka ekspresivna moć.

Ali ekspresivno ispunjenje podrazumeva izvesnu celovitost, ukupnost života, koja ne priznaje razlike između tela i duše, volje i sklonosti, Duha i prirode. Ako to ispunjenje više i ne znači sjedinjenje s prirodom kao otelovljenjem Duha, priroda se ipak u njemu i dalje mora pojavljivati na neki način.

Kasniji oblici ekspresivizma ukazuju na dva moguća puta. □□

Die Vernunft in der Geschichte, ed J. Hoffmeister, Hamburg, 1955, str. 80.

i neskrivenog zadovoljstva
u gromkom pitanju izvesne drugarice

Svedok radanja kosmosa

baš lepo

reci nam gde si tad bio

i jesli čuo veliki prasak

Moj odgovor je poprimio oblik

smirenosti moga bića i čutanja

iz kojeg izašla je rečenica

Ti ne znaš

kako se duh proteže kroz vreme

UMETNIK

Od života uvek napravim
zanimljivu stvar
Ja sam mentalno iznad
vodećih naučnika
a kad treba
na nivou nosoroga
Ne razvijam se jednosmerno
nego se širim
kao sunce
Najveća je
najpraznija
glava deteta koje se igra

DABROV SAN O ĐAVOLU

Davo u noći
ponuden vinom
kaže
hrapavim glasom
Vino
može može

GLEĐIŠTA

Ako posmatraš mrava
iz ugla jedne biljne vaši
ili iz ugla
nekog od činilaca planktona
naravno da će mrav izgledati
velik
a što misliš
kakve razmere može imati
u očima onoga koji vidi
sunčev sistem kao na tanjur
i koji je bio svedok
radanja kosmosa